

Sławomir Słowiński

Littera antiqua w polskiej średniowiecznej terminologii pisarskiej

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 45, 289-302

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan SŁOWIŃSKI

(Lublin)

Littera antiqua w polskiej średniowiecznej terminologii pisarskiej

Littera antiqua dans une terminologie de l'écriture polonaise à l'époque du Moyen-Age

Problematyka nazw pism wzbudzała dotychczas w nauce dwojakiego rodzaju zainteresowania. Najliczniej podejmowane działania miały na celu nie tyle rozpoznanie terminologii historycznej, ile raczej opracowanie systemu klasyfikacji i nomenklatury, który byłby przydatny w katalogowaniu średniowiecznych rękopisów.¹ Drugi z kolei nurt koncentrował się na badaniu znaczenia nazw stosowanych w przeszłości, próbując tym samym ustalić, kryjące się pod nimi konkretne rodzaje pisma.² Oba kierunki rozwijały się niezależnie, co nie pozostało bez wpływu na krytykę i brak ogólnej

¹ Omówienie tych działań zob. V. L. Romanova: *K voprosu o nomenklature tak nazывaemogo gotičeskogo pis'ma rukopisnych knjig XIII-XIV vekov*. „Srednie veka”, t. 23, 1963, s. 40–63. Pierwszy projekt uniwersalnej klasyfikacji i terminologii średniowiecznego pisma kodeksowego powstał w r. 1953 (*Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine*. Sous réd. B. Bischoff, G. Lieftinck et G. Battelli, Paris 1954). Z podobnych założeń wypływa także propozycja czeška J. Pražaka z lat 1965–1966 (*Názvosloví knižních písem v českých zemích*. I: 11. 13. století. *Studie o rukopisech*. T. 4:1965, s. 1–27 oraz *ibid.*, T. 5:1966, s. 1–30 — II: 13.–15. století).

² Zapoczątkował te badania L. Traube (*Perrona Scotto-um, ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte und zur Paläographie des Mittelalters*, [w:] *Sitzungsberichte der philos.-philol. und hist. Klasse der K. Bayer. Akad. der Wiss.* 1900, s. 469–537), a podejmowali później m.in. B. Bischoff (*Die alten Namen der lateinischen Schriftarten*, [w:] i d.: *Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, t. 1, Stuttgart 1966, s. 1–5) i C. Wehmer (*Die Namen der „Gotischen” Buchschriften*. „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, t. 49, 1932, s. 11–34, 169–176, 222–234).

akceptacji powstałych w ten sposób systemów klasyfikacyjnych i terminologicznych. Nie zajmując się bliżej charakterem ani zasadnością podnoszonych zarzutów, ograniczymy się do przypomnienia ogólnych wniosków, jakie wypłynęły z tej dyskusji. Otóż wskazano, że nawet ściśle formalne projekty, powodowane wyłącznie wymaganiami praktycznymi, nie powinny być tworzone w oderwaniu od realiów historycznego rozwoju pisma.³ Zagadnienie to podniósł w ostatnich latach Françoise Gasparri, proponując badania nad średniowieczną terminologią pisma w poszczególnych krajach. Rezultaty takich dociekań mogłyby doprowadzić najpierw do opracowania regionalnych katalogów nazw, w następnej kolejności do ich uzgodnienia, a w efekcie przyczynić się do powstania systemu w miarę powszechnie przyjinowanego.⁴ Z obserwacji francuskiego historyka, zdaje się ponadto wynikać, iż w średniowiecznej Europie obok partykularnej, funkcjonowała również klasyfikacja i terminologia w pewnym stopniu uniwersalna, powtarzająca się we wszystkich krajach, gdzie posługiwano się pismem lacińskim.

Nauka polska tematyki tej, jak dotąd, nie podjęła w ogóle. W niniejszym artykule ograniczono się do badań jednego tylko z takich potencjalnie uniwersalnych określeń, a mianowicie *littera* lub *scriptura antiqua*. W Europie Zachodniej oznaczał on pierwotnie pismo stare, czyli dawniejsze od używanego w danym czasie.⁵ Powstaje zatem pytanie: czy w Polsce termin ten krył za sobą treść analogiczną? Zadaniem naszym będzie więc rozpoznanie terminologii źródeł rodzimych w tak ustalonym zakresie oraz analiza znaczeniowa tej nazwy. Dzisiaj jest ona ogólnie znana i używana jako określenie opracowanej przez humanistów włoskich, w oparciu o wzorce czerpane z karoliny — minuskuły humanistycznej, której wariant drukarski otrzymał nawet miano antykwy.⁶ Niejednolicie pojmowana pozostaje nato-

³ Najbardziej kontrowersyjny okazał się projekt G. I. Lieftincka z 1953 r. dla pisma gotyckiego (*Pour une nomenclature des écritures du période dite gothique*, [w:] *Nomenclature...*, s. 16 i n.). Krytyczne uwagi zob. P. Spunar: *Sur les questions de la terminologie paléographique des écritures livresques du 9e au 16e siècle*. „Eunomia. Ephemeridis”. Listy filologicke supplementum I, pars 1, 1957, s. 35-40, 95-97 oraz rec. L. M. I. Delaissé — *Scriptorium*, t. 9, 1955, s. 290 i n.

⁴ F. Gasparri: *La terminologie des écritures. Rapport présenté à la table ronde „Nomenclature et terminologie”*, [w:] *Paléographie 1981, Colloquium des Comités Internationaux de Paléographie München 15.-18. September 1981*, Referate, Hrg. von G. Silagi, München 1982, s. 31-37.

⁵ *Ibid.*, s. 35 i n.

⁶ Mniej więcej od początku XVI w. następowało stopniowe zawężenie znaczenia terminu *littera antiqua*. Włoski kaligraf Giovanantonio Tagliente w r. 1524 zastosował to określenie wobec minuskuły humanistycznej — zob. J. Wardrop: *The Script of Humanism. Some Aspects of Humanistic Script 1460-1540*, Oxford 1963, tabl. 51.

miast kwestia treści, jaką *litterae antiquae* przypisywali włoscy humaniści końca XIV i początku XV wieku.⁷ Rozwiązanie tego problemu wymagałoby jednak odrębnych, o wiele szerzej zakrojonych studiów, aniżeli tutaj prezentowane.

Z uwagi na charakter naszych badań wydaje się niezbędne nieco dokładniejsze omówienie podstawy źródłowej. Przekazy zawierające dawne nazwy pisma obficie pojawiać zaczynają się dopiero od XIII stulecia, zaś większość pochodzi z wieku XIV i XV.⁸ Wychodząc z paleograficznego punktu widzenia można w nich wydzielić dwie grupy. Do pierwszej zaliczymy wzorniki i traktaty kaligraficzne, tzn. dzieła tworzone przez zawodowych kaligrafów czyli ludzi, dla których pismo jako takie stało w centrum zainteresowania. Terminologia, z jaką się w tym wypadku spotykamy, oparta była zazwyczaj na bardzo wysublimowanych kryteriach technicznych i niekiedy znacznie różniła się u poszczególnych autorów.⁹ Z terenu Polski źródła tego rodzaju nie są jednak znane, a w Europie zachowało się ich zaledwie kilka.¹⁰ Drugą grupę stanowią inwentarze biblioteczne. Nomenklatura, jaką się one posługują, wskazuje przeważnie na rodzaj pisma (np. *textura*, *notula*, *littera grossa*), jakość (*scriptura bona*, *pulchra*), pochodzenie geograficzne (*littera parisiensis*, *bononiensis*) i, jak zobaczymy, częstokroć określa jego relatywną starość (np. *littera antiqua*, *moderna*).¹¹ Twórcami inwentarzy byli przedstawiciele szeroko

⁷ W znacznej części literatury paleograficznej dawniejszej i współczesnej twierdzi się, iż kopiując rękopisy z tekstami autorów starożytnych przepisane w IX–XII w., włoscy humaniści uznali je także za sporządzone w czasach antycznych i przenieśli to mniemanie na pismo, które z tego powodu nazwali właśnie *littera antiqua*. Problem ten do rangi zagadnienia badawczego podniósł w 1973 r. T. Frenz (*Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15. Jahrhundert*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde”, T. 19, 1973, s. 335 przyp. 6.).

⁸ Gasparri: *op. cit.*, s. 32.

⁹ *Ibid.*, s. 35. Przykładem niemal całkowitej indywidualizacji nazw może być powstała na początku XVI w., lecz tkwiąca w tradycji średniowiecza *Proba centum scripturarum* Leonharda Wagnera (wyd. C. Wehmer, Leipzig 1963).

¹⁰ Pisali o nich m.in. C. Wehmer: *Die Schreibmeisterblätter des späten Mittelalters*, [w:] *Stude et testi 126. Miscellanea Giovanni Mercati*, T. 6, 1946, s. 147–161; J. Kašpar: *Pražský traktát o notule*, [w:] *Knihtiská a Universita Karlova. K 500. výročí knihtisku v českých zemích*, Praha 1972, s. 21–27 oraz H. Spilling: *Schreibkünste des späten Mittelalters. Codices manuscripti*, „Zeitschrift für Handschriftenkunde”, T. 4, 1978, s. 97–119.

¹¹ Ogólne omówienie nazw pism stosowanych w średniowiecznych inwentarzach bibliotecznych, zob. M. Flodr: *La terminologie paléographique des inventaires de manuscrits médiévaux*, [w:] *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. Řada historická*, T. 15, 1966, C. 13, s. 15–24.

pojętej sfery intelektualnej, w szczególności uczeni, pracownicy kancelarii, notariusze publiczni itp. W przeciwieństwie do autorów wzorników kaligraficznych posługiwali się terminologią potoczną, stosowaną powszechnie i mało zindywidualizowaną.¹² Spisy średniowiecznych księgozbiorów mają ponadto tę zaletę, iż wobec zachowania się nierzadko sporej nawet liczby rękopisów istnieje możliwość porównania nazw z pismem. One też stanowią podstawę niniejszych studiów. Niestety jednak, rodzime badania, w odróżnieniu od historiografii zachodnioeuropejskich¹³, dalekie są od zakończenia prac inwentaryzacyjnych i edytorskich nad katalogami średniowiecznych bibliotek. Zmusza to w konsekwencji do oparcia się na materiały drukowane, który reprezentować może tylko bliżej nieokreślony fragment większego potencjalnie zasobu. Skromna liczba znanych i opublikowanych inwentarzy polskich sprawia, że nie są jeszcze możliwe badania kompleksowe, ale w odniesieniu do wybranych nazw np. *littera antiqua* — materiał ten jest dość bogaty i, jak się wydaje, zupełnie wystarczający. Najobszerniejszy pod tym względem jest wydany przez Ignacego Polkowskiego inwentarz księgozbioru kapituły krakowskiej z przełomu XV i XVI w.¹⁴ Poza interesującą nas nazwą występuje w nim większość określeń, które w spisach z Europy Zachodniej odnalazł Miroslav Flodr.¹⁵ Poszukiwaną tutaj terminologię zawierają ponadto XV-wieczne zapiski o wypożyczeniach książek z biblioteki kapituły krakowskiej¹⁶ oraz inwentarze: skarbcza kościoła N.P. Marii w Krakowie (1452) i księgozbioru wikariuszów w katedrze krakowskiej (1498).¹⁷ W toku dalszych rozważań odwoływać się będziemy czasami do zapisów w inwentarzach obcych, gdyż w ten sposób można będzie podjąć próbę ustalenia, na ile polska praktyka w zakresie posługiwania się nazwą *littera antiqua* odpowiadała zwyczajom zachodnioeuropejskim.

Pismo gotyckie w Polsce stanowiło jedną z części wspólnoty graficznej Europy Łacińskiej, która nie wykluczała oczywiście pewnych wariantów lo-

¹² *Ibid.*, s. 16 i n. oraz A. Derolez: *Les catalogues de bibliothèques*, Brepols 1979, s. 49 i n.

¹³ Badania zachodnioeuropejskie omawia: Derolez: *op. cit.*, s. 9 i n. Zestawienie czeskich inwentarzy, zob. I. Hlaváček: *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích. Příspěvek ke kulturním dějinám českým*, Praha 1966.

¹⁴ I. Polkowski: *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, T. 5, 1882, s. 7–23 (dalej cytuję jako IBKap.).

¹⁵ Zob. Flodr: *loc. cit.*

¹⁶ *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu. Z archiwaliów kapitulnych i kurialnych krakowskich 1440–1500*, Kraków 1960, s. 53, nr 79.

¹⁷ *Najdawniejsze inwentarze skarbcza kościoła N.P. Marii w Krakowie*, „Spraw. Kom. do Bad. Hist. Sztuki w Polsce”, T. 4, 1891, s. 64–71; P. David: *Biblioteka wikariuszów w katedrze krakowskiej*, „Przegląd Biblioteczny” 1931, s. 137–148. Poprzestajemy tu na odnotowaniu tylko tych inwentarzy, w których posługiwano się określeniem *littera antiqua*.

kalnych. Jednakże podobieństwo potrzeb i oczekiwań stawianych wobec pisma sprawiło, iż wszędzie, a więc również i u nas, odnajdujemy całe bogactwo uprawianych podówczas pism, a także obserwujemy analogiczne trendy w jego rozwoju.¹⁸ Wolno zatem założyć, że terminologia pisma stosowana w Polsce nie powinna odbiegać — przynajmniej co do podstawowych zasad — od praktykowanej na Zachodzie Europy.¹⁹

Według *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce* przymiotnik *antiquus* funkcjonował w następujących znaczeniach: stary, dawny, podeszły wiekiem, były, poprzedni, a dopiero na końcu wskazywał na starożytność grecką lub rzymską.²⁰ Wydawnictwo to nie odnotowuje jednak użycia analizowanego tutaj słowa w odniesieniu do pisma. Z kolei porównanie z niektórymi słownikami obcymi pozwala przypuszczać, że polskie znaczenie określenia *antiquus* nie wykazuje regionalnej specyfiki i kryje za sobą podobną treść.²¹

W inwentarzach bibliotecznych słowo to występuje bardzo często dla uwypuklenia relatywnej starości całych rękopisów (np. ze względu na zły stan zewnętrzny) albo też przeciwstawia dawniejsze kodeksy — identycznym lecz nowym.²² Określano tym mianem również nieaktualne już, wcześniejsze dokumenty.²³ Konkretny rozmiar czasowy tej starości bywał względny i dość subiektywny, wahając się od kilku stuleci do kilkudziesięciu lat. W identycznym kontekście znaczeniowym przymiotnik *antiquus* znajduje się także w spisach niepolских.²⁴

¹⁸ Zob. A. Gieysztor: *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 122 i W. Semkowicz: *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 377–378.

¹⁹ Np. gotycka kaligrafia wyróżniała 2 podstawowe rodzaje pisma: teksturę i notulę (zob. Gasparri: *loc. cit.*, s. 35). Spotykamy się z nimi również w XV-wiecznych źródłach polskich. Właśnie teksturę i notulę miały być wykonane rękopisy zamówione u krakowskich katedralistów: Waclawa Żydka i Dobiesława z Oporowa (*Cracovia artificium*, T. 1, 1300–1500, Kraków 1917, nr 940/1486 r., 1107/1492 r. oraz 1122/1493 r.).

²⁰ *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, T. 1, Wrocław 1953–1958, szp. 584–587.

²¹ Por. Ch. du Cange du Fresne: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Niro 1883–1887 (repr. Graz 1954), T. 1, s. 303, *Latinitatis mediae aevi lexicon Bohemorum*, T. 2, Praha 1978, s. 203 — tutaj także brak przykładów na użycie go wobec pisma oraz *Mittelateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, T. 1, Berlin 1967, szp. 717.

²² Zob. Inwentarze katedry gnieźnieńskiej z 1450 r. i kolegiaty wiślickiej z 1480 r. (wyd. W. Kętrzyński [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, T. 5, Lwów 1888, s. 936–954) — np. zapisy: *Item quatuor antiphonaria, duo nova et duo antiqua* (*ibid.*, s. 953), *Item postilla de tempore Conradi Prage [...], antiqua cute cooperta, sine fibulis* (*ibid.*, s. 940).

²³ Zob. np. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, T. 1, szp. 584–587.

²⁴ Np. w XV-wiecznym inwentarzu biblioteki rzymskiej bazyliki Santa Maria Maggiore o przechowywanych tam księgach liturgicznych zanotowano: *Suprascripti libri sunt valde antiqui, et reconditi in Sacristia et raro sunt in usu* — T. Gottlieb: *Über mittelalterliche Bibliotheken*, Leipzig 1890 (repr. Graz 1955), s. 238 nr 648.

W ścisłym odniesieniu do pisma, jako *littera antiqua* pojawił się on w wykorzystanych źródłach rodzimych — po raz pierwszy w r. 1452, w spisie skarbca kościoła N.P. Marii w Krakowie: „*item summa iterum*”, pisane „*in pergameno antiquorum scripture*”.²⁵ Sporządził go Mikołaj Knoll — pisarz miejski Krakowa, a więc człowiek, którego trudno podejrzewać o brak fachowości w sprawach pisma. Zasób archiwum krakowskiego, pozostający przecież pod jego opieką, stwarzał możliwości wyrobienia sobie pewnej orientacji w tym zakresie, także w aspekcie historycznym. Nie sposób ponadto przyjąć, aby w połowie XV stulecia, tj. w czasie, gdy we wszystkich polskich kancelariach w zasadzie całkowicie panowało pismo gotyckie, pisarz nawet stołecznej kancelarii świadomie posłużył się terminologią włoskich humanistów. Dzieło, o jakim mówi się w cytowanym zapisie, to najpewniej tzw. *Summa Pisana* — autorstwa dominikanina Bartłomieja de Sancto Concordio — ukończona w Pizie w 1338 r.²⁶ Pismo kodeksu mogło być zatem tylko gotyckie, lecz zarazem starsze, a przez to odmienne od używanego w chwili powstania inwentarza.

W 1476 r. *scriptura antiqua* wystąpiła w aktach kapituły krakowskiej. Znajduje się tam zapiska o wypożyczeniach z jej biblioteki, o czym czytamy:

„*Item prefatus doctor Arnolphus recepit ad usum de premissis libris [...] item Meditationes beati Augustini in papiro de scriptura Polonica antiqua; item Sermones dominicales Succii de tempore in duobus voluminibus de scriptura Polonica grossa*”.²⁷ Nieco wcześniej zaś mowa jest o: „[...] *Horologium sapientie de scriptura Polonica* [...]”.²⁸

Przytoczony tekst jest nader interesujący, zwłaszcza z racji użycia terminu: *scriptura Polonica*. Nie ma bowiem najmniejszych wątpliwości, iż nie chodzi tu o rękopisy w języku polskim, określane niekiedy właśnie tym mianem. *Horologium sapientiae* bez większych wątpliwości wolno utożsamiać z zachowanym do dziś w bibliotece kapitulnej krakowskiej kodeksem z daru Jakuba Śnieszka (sygn. nr 63), a powstałym w końcu XIV w.²⁹ Napisany został przez trzech kopistów staranną minuskułą gotycką.³⁰ Jeśli chodzi o *Sermones dominicales Succii*, to w zbiorach kapitulnych przechowywano wtedy kilka rękopisów z kazaniem cystersa Succiusa,³¹ przy czym do naszych czasów zachowały się dwa egzemplarze

²⁵ *Najdawniejsze inwentarze...*, s. 71.

²⁶ Zob. David: *loc. cit.*, s. 143.

²⁷ *Wypisy...*, s. 53 przyp. 6.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Zob. *ibid.*, s. 53 przyp. 6.

³⁰ W IBKap. (nr 133) pismo określono jako *optima scriptura*.

³¹ *Ibid.*, nr 140, 141, 143. Zob. też *Wypisy...*, s. 53 przyp. 12.

(sygn. nr 169 i 170). Oba stanowią legat wspomnianego już Jakuba Śnieszka, a skopioвано je w r. 1323 (nr 170) i XV w. (nr 169). Nie da się jednak pewnie stwierdzić, czy cytowana zapiska dotyczy tych konkretnie kodeksów. W ogóle nie pozwalają się natomiast zidentyfikować *Sermones dominicales* oraz *Meditaciones beati Augustini*.³² Jedynym więc logicznym uzasadnieniem użycia określenia *scriptura Polonica* byłoby przypuszczenie, iż autor zapiski w aktach kapitulnych podkreślał „polskość pisma”, tzn. jego regionalną odmienność i miejscową specyfikę na podstawie sobie znanych cech charakterystycznych. Tego rodzaju geograficzna nomenklatura pisma występowała także w Europie Zachodniej.³³ Jąśniej rysują się już motywy zastosowania przymiotnika *antiquus* („in papiro de scriptura Polonica antiqua”). Jeżeli bowiem zwrócimy uwagę na materiał pisarski, z jakiego sporządzony był ten kodeks, tj. papier, oraz chronologię jego zastosowania w Polsce — można by raczej stwierdzić, iż rękopis nie mógł być starszy aniżeli z wieku XIV³⁴ — czyli pismo musiało być gotyckie. Z podobnym znaczeniem terminu *littera antiqua* spotykamy się w inwentarzu biblioteki kapituły krakowskiej z przelomu XV i XVI w., a świadczą o tym zapisy:

„[...] liber in papiro de antiqua scriptura Joannis de Lygnano in quo continentur tractatus de bello et pace de virtutibus et viciis [...]” oraz „[...] liber scriptus in papiro de antiqua scriptura [...] in quo continentur notabilia super prosas et impros” i „[...] sermones in papiro de antiqua scriptura [...]”.³⁵

Odnosząc do pozycji z dziełem Jana z Lignano, możliwość uznania jej za rękopis z czasów karolińskich, a tym bardziej antycznych, wyklucza nie tylko użyty materiał pisarski (w efekcie i gotyckie pismo), ale przede wszystkim osoba autora — popularny także w Krakowie XIV-wieczny

³² W przypadku *Sermones dominicales* prawdopodobne jest, iż chodzi o rkps nr 142 z IBKap. Pod nr 123 notuje on także *Mediationes* pn. „*Liber Solloquiorum beati Augustini in pargameno scriptus de optima scriptura in mediocri modo in albis asseribus obductus*”. I. Polkowski (*Katalog...*, s. 118–119) identyfikuje ten rękopis z obecnym kodeksem biblioteki kapitulnej sygn. nr 116 w części datowanym na 1420 r. Istnieje jednak zasadnicza różnica między nim a pozycją 123 IBKap., ponieważ mówi się tam o książce pergaminowej, zaś zachowany rękopis nr 116 jest papierowy. Z racji takiego samego materiału pisarskiego wydaje się być nawet możliwe utożsamienie go z rękopisem wymienionym w zapisce z akt kapitulnych, chociaż stosunkowo późny czas powstania (1420) sugerowałby tutaj dużą ostrożność.

³³ Zob. Gasparri: *loc. cit.*, s. 34 oraz Flodr: *loc. cit.*

³⁴ Zob. Gieysztor: *op. cit.*, s. 103–104.

³⁵ IBKap., nr 156, 201 i 215.

prawnik włoski z Bolonii.³⁶ Kodeks ten Ignacy Polkowski identyfikuje z zachowanym obecnie w bibliotece kapitulnej rękopisem sygn. nr 210 z r. 1360, napisanym gotycką minuskułą.³⁷ W sumie zatem otrzymujemy cztery rękopisy, których niewątpliwie gotyckie pismo oznaczone zostało za pomocą słowa *antiquus*. We wszystkich przypadkach różnica czasowa nie mogła wynosić więcej aniżeli półtora stulecia i nie wykraczała też poza granice stylu gotyckiego w piśmie, jakim posługiwali się również twórcy powołanych tutaj źródeł. Był to jednak okres istotnych przemian pisma kodeksowego w Polsce. W ciągu XV w. w sferze produkcji książkowej nastąpiła znaczna progresja użytku kursywy, która jak się twierdzi, zaważyła nawet na ograniczeniu zastosowania i rozwoju bastardy.³⁸ Staranna, XIII- i XIV-wieczna minuskuła gotycka stanowić mogła już na tyle silny kontrast z kursywą książki drugiej połowy XV stulecia, że zasługiwał on na podkreślenie mianem *littera antiqua*.

Istnieją nadto podstawy, aby przypuszczać, iż autor spisu kapitulnego wykazywał pewną orientację w chronologii rozwoju gotyckiej kursywy. Ogólnie praktykowanym dla niej określeniem (także dla pism przejściowych z przełomu XIII i XIV w., wprowadzających do tekstury cechy kursywne) było słowo *notula*,³⁹ które w inwentarzu krakowskim użyte zostało dwukrotnie, właśnie wespół z przymiotnikami: *vetus* i *antiquus* —

„*Summa Joannis de deo super concordantia jurium in pergamento, veteri notula in magnum modum in asseribus alba cuti obductus*” oraz „*Tercia Biblia mediocri modo in pergamento in antiqua notula in eandem modum sicut precedens et in toto eis similis*”.⁴⁰

W pierwszym przypadku chodzi o niezachowany obecnie kodeks, zawierający dzieło kanonisty — Jana z Hiszpanii (*de Deo*), będące konkordancjami między dekretem Gracjana a dekretami Grzegorza IX. Biorąc pod uwagę czas, kiedy praca ta powstała, uznać trzeba, iż książka nie mogła

³⁶ Jego dzieła znane były również w środowisku Akademii Krakowskiej. Do dziś zachowało się w Bibliotece Jagiellońskiej kilka rękopisów z pracami tego uczonego — są to rkpsy nr 323, 364, 365, 369 i 521.

³⁷ Zob. IBKap., s. 16 i 152-153.

³⁸ Szerzej zob. Gieysztor: *op. cit.*, s. 134; Spunar: *L'évolution et la fonction de la bâtarde en Bohême et en Pologne*, „*Studia Źródłoznawcze*”, T. 6, 1961, s. 1-19 oraz E. Potkowski: *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 77 i n.

³⁹ Zob. R. Klauser, O. Meyer: *Clavis mediaevalis. Kleines Wörterbuch der Mittelalterforschung*, Wiesbaden 1962, s. 176-177.

⁴⁰ IBKap., nr 44 i 79.

być starsza jak z drugiej połowy XIII w.⁴¹ Kolejny rękopis — to według identyfikacji Ignacego Polkowskiego, przechowywana dziś pod sygn. 9 *Biblia* z około połowy XIV w., pochodzenia włoskiego — wykonana drobnym pismem o cechach półkursywnych.⁴²

Oprócz wymienionych wyżej przykładów w omawianym inwentarzu użyto jeszcze 18-krotnie określenia *scriptura antiqua*.⁴³ Piśmiennictwo, z jakim się tutaj spotykamy, reprezentuje głównie teologię, homiletykę, *Biblię* oraz prawo rzymskie i kanoniczne. Nie są to, jak widać, teksty o charakterze humanistycznym, które można by z tego powodu podejrzewać, że napisane były minuskulą humanistyczną i z tej przyczyny posłużono się mianem *littera antiqua*. Z różnych powodów, najczęściej wniosków wpływających z treści lub dat życia ich autorów nie wchodzi w rachubę ewentualność wzięcia tych prac za książki antyczne.⁴⁴ Na tak elementarną krytykę stać było niewątpliwie twórców średniowiecznych spisów. W tej grupie rękopisów zachowały się niestety jedynie trzy i dlatego nie sposób ustalić pisma pozostałych, niemniej jednak pozostaniemy chyba w zgodzie z prawdą, ryzykując stwierdzenie, iż była to minuskulą romańska bądź wcześniejsze odmiany gotyku.⁴⁵

W dalszym ciągu rozważań, ustalony już zakres znaczeniowy określenia *littera antiqua* w Polsce spróbujemy porównać z kilkoma źródłami zachodnioeuropejskimi. Nie chodzi przy tym o definitywne ustalenia dla tego obszaru, bowiem z uwagi na fragmentaryczny charakter tej konfrontacji byłoby to co najmniej ryzykowne. Jednakże wnioski co do potencjalnej zgodności znaczeniowej *litterae antiquae* w Polsce i poza nią, mogą się okazać w pełni zasadne. Termin ten we Włoszech pojawił się na blisko sto lat wcześniej, zanim posłużył się nim humanista Collucio Salutati (1395).⁴⁶ W inwentarzu biblioteki papieskiej z r. 1311 użyto go ponad dwudziestokrotnie.⁴⁷ Wo-

⁴¹ Zob. J.F. von Schulte: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart*, T. 2 — *Von Papst Gregor IX. bis zum Concil von Trient*, Stuttgart 1877, s. 97.

⁴² IBKap., s. 12 i 52–53 — identyfikacja ta nie jest jednak uzasadniona pewnymi argumentami.

⁴³ *Ibid.*, nr 26, 59, 60, 66, 78, 107–109, 111, 139, 146, 207, 208, 210–212, 219, 242.

⁴⁴ Jedynie teoretycznie ewentualność taka wchodzi w rachubę w stosunku do rkpsu nr 242 IBKap. (obecna sygn. nr 72). Jest to bowiem kodeks z końca XII w., zawierający dzieła rzymskiego poety Klaudiana.

⁴⁵ Jeden z nich to wspomniany w poprzednim przypisie nr 242 oraz 211 IBKap. (obecna sygn. nr 84). Oba napisane są minuskulą romańską. Trzeci to pozycja 208 (obecna sygn. nr 100) — jeśli zgodzić się z identyfikacją I. Polkowskiego (zob. IBKap., s. 20 i 103), wówczas będzie to pismo gotyckie z XIV i XV w.

⁴⁶ Zob. Gieysztor: *op. cit.*, s. 171–172.

⁴⁷ F. Ehrle: *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificum tum Bonifatianae tum*

bec braku możliwości porównania tych zapisów z odpowiednimi rękopisami nie jesteśmy w stanie dokładnie określić, o jakie pismo chodziło za każdym razem. Jeżeli jednak wyjdziemy od treści poszczególnych dzieł, dat życia ich autorów lub też materiału pisarskiego, z jakiego zostały wykonane (papier, pergamin), można wówczas wyznaczyć *terminus „post quem”* powstania większości kodeksów i w rezultacie wnioskować o piśmie. Zakres chronologiczny, jaki wchodziłby tutaj w grę, rozpoczyna się od schyłku antyku a kończy w stuleciu XIII. Tak więc *littera antiqua* mogłaby tu oznaczać pisma przedkarolińskie, karolinę, a nawet pismo gotyckie. Dwunastowiecznej minuskule romańskiej wolno dopatrywać się np. w *Historiae scholasticae* Piotra Comestora (zm. 1174): — „*quendam librum, in quo continentur ystorie scolastice scriptum de bona nota antiqua in cartis edinis [...]*”.⁴⁸ Z kolei wczesnym gotykiem z XIII w. sporządzony był najpewniej jakiś zbiór dokumentów: „[...] *cartularium de papiro, antiquum, scriptum de subtili et antiqua lictera, in quo continentur acta diversarum causarum [...]*”.⁴⁹

Świadczy o tym materiał pisarski — papier, który we Włoszech rozpowszechnił się i tak stosunkowo wcześniej, bo w ciągu XIII w.⁵⁰ Podobnej praktyki dowodzi zapis w późniejszym inwentarzu biblioteki papieskiej, powstałym niedługo po 1409 r. — „*Item alium librum de pergameno anticum sine postibus coopertum pergameno cum littera anticha intitulum: scriptum de anima sancti Thome de Aquino [...]*”.⁵¹ Osoba autora żyjącego w latach 1225–1274 i w dodatku powszechnie znanego wyklucza, aby twórca spisu uznał ten rękopis za antyczny. Nie do przyjęcia jest też wersja, że powstał on w końcu XIV lub na początku XV w. i napisany został humanistyczną minskulą. Dowodzi tego zwrot: *de pergameno anticum*. Wystarczyło zresztą kilkadziesiąt lat, a już kodeks jako całość uważany był za stary (*antiquus*). W ten właśnie sposób potraktowano w inwentarzu z r. 1311 inny rękopis z tekstem św. Tomasza z Akwinu.⁵²

Analogicznych spostrzeżeń dostarczają również źródła czeskie. W tam-

Avenionensis. T. 1, Romae 1890, s. 47 nr 193, s. 48 nr 199, 201, 202, s. 58 nr 282, s. 59 nr 288, s. 60 nr 290, 294, s. 61 nr 501, s. 62 nr 307, s. 64 nr 321, 323, 326, s. 65 nr 331, s. 79 nr 461, s. 80 nr 466, s. 83 nr 499, 500, s. 84 nr 504, s. 91 nr 554, s. 92 nr 563.

⁴⁸ *Ibid.*, T. 1, s. 60 nr 294. Tak samo zapewne w przypadku nr 563 s. 92: „*Item unum elucidarium, de parvo volumine, scriptum de antiqua littera in cartis pecudinis [...]*” — chodzi o dzieło Honoriusza z Autun, żyjącego w pierwszej połowie XII w.

⁴⁹ *Ibid.*, T. 1, s. 81.

⁵⁰ Zob. Gieysztor: *op. cit.*, s. 104.

⁵¹ Gottlieb: *op. cit.*, s. 232 nr 638.

⁵² Ehrle: *op. cit.*, T. 1, s. 74 nr 410 — „*Item aliquos sermones dominicales et festives fratris Thome de Aquino pro toto anno, antiquos, in parvo volumine, de subtili nota, in cartis pecudinis*”.

tejszych inwentarzach interesująca nas nazwa występuje począwszy od roku 1380,⁵³ a niekiedy jest nawet różnicowana poprzez stopniowanie słowa *antiquus* na *littera antiqua antiquissima*.⁵⁴

Wracając do spisów polskich, osobnego omówienia wymagałby inwentarz kaplicy św. Jana Chrzciciela w katedrze krakowskiej i należącej do niej biblioteki wikariuszów z 13 sierpnia 1498 r.⁵⁵ Uwagi wymaga w tym przypadku nie tylko tekst spisu, ale i osoba autora — Macieja z Szydłowa — profesora teologii i rektora Akademii Krakowskiej.⁵⁶ Wśród skatalogowanych przezeń książek znalazło się m.in. *Officium misse in papiro antiqua scriptura*.⁵⁷ Chodzi tu więc o mszał, powstały nie wcześniej, niż w wieku XIV, o czym świadczy materiał pisarski — papier. Przy takiej granicy chronologicznej bezsporne jest, iż wykonany został pismem gotyckim. Raczej nie do przyjęcia byłby natomiast wariant odmienny, polegający na przypuszczeniu, że był to kodeks nowy, np. z drugiej połowy XV w., sporządzony pismem humanistycznym — i to nawet wtedy, gdybyśmy uzyskiwali uzasadnienie dla nazwy *scriptura antiqua*. Mamy tu bowiem do czynienia z książką liturgiczną, a w tej sferze gotyk okazał się nadzwyczaj trwały, zachowując prawie wyłączną pozycję w ciągu XVI stulecia, przy czym i później nie należał do wyjątków.⁵⁸ Aby wyjaśnić motywy zastosowania określenia *scriptura antiqua* przyrzymy się najpierw osobie autora inwentarza. Maciej z Szydłowa (ok. 1450–1519) żył na przełomie dwóch epok — średniowiecza i renesansu. Choć pozostał w gruncie rzeczy człowiekiem tej pierwszej, to mimo wszystko humanizm był mu bardzo bliski. Dowodzą tego pisma humanistów w jego księgozbiornie opatrzone licznymi, własnoręcznymi marginaliami. Wpływ na taką postawę wywarł zapewne trzykrotny jego pobyt we Włoszech (pierwszy raz w latach 1477–1478), gdzie miał okazję zetknąć się z, w dużym stopniu nowym dla przybysza z Polski, pismem.⁵⁹ Wolno sądzić, iż spotkanie to pozostawiło pewne następstwa, ponieważ Maciej z Szydłowa należał do niezbyt licznej grupy wychowanych w XV stuleciu profesorów krakowskiej Almae Matris, posługujących się w latach dziewięćdziesiątych tego wieku

⁵³ Zob. Hlaváček: *op. cit.*, s. 85 nr 131 i s. 101 nr 166.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 69–70 — inwentarz biblioteki kapituły praskiej sporządzony w okresie od 28 grudnia 1386 r. do 4 stycznia 1387 r.

⁵⁵ David: *loc. cit.*, s. 146–148.

⁵⁶ Zob. J. Wolny: *Maciej z Szydłowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, T. 19, s. 37–38. Inwentarz ten sporządził przyjmując w r. 1498 godność kanonika krakowskiego i kaznodziei katedralnego. Do jego obowiązków należał odtąd m.in. nadzór nad biblioteką wikariuszów.

⁵⁷ David: *loc. cit.*, s. 147.

⁵⁸ Zob. Gieysztor: *op. cit.*, s. 128.

⁵⁹ Zob. Wolny: *op. cit.*

pismem, w którym wyraźne jest oddziaływanie wzorów humanistycznych.⁶⁰ Mimo mieszanego wciąż jeszcze charakteru tej kursywy, w porównaniu do pisma współczesnych mu kolegów na uniwersyteckich katedrach, oznaczała ona różnicę natury zasadniczej. Dlaczego zatem zwolennik humanizmu i reformy Uniwersytetu w duchu włoskim nadal gotykowi miano *scriptura antiqua* i to w czasie, kiedy zajmował on u nas nadal pozycję panującą, a więc pozornie nie zasługiwał na obdarzenie go przymiotnikiem „stary”? Otóż wydaje się, że Maciej z Szydłowa użył po prostu ogólnie wtedy przyjętej nazwy na pismo dawniejsze, a konkretnie wcześniejszy gotyk, gdyż dla odmian współczesnych posługiwano się określeniem — *littera moderna*.⁶¹

Kontynuując rozważania, podejmiemy próbę ustalenia, jak w spisie ksiązek krakowskiej biblioteki kapitulnej nazywano karolinę. Dzięki temu, iż dysponujemy inwentarzem z r. 1110 i uwzględniamy współczesny stan jej posiadania, zamiar ten jest w pełni do zrealizowania. I tak pod pozycją 111 inwentarza z przelomu XV i XVI w. znajdujemy zapis: „*Item Epistole beati Pauli in pergamenno de antiquissima scriptura in cute nigra introligatus*”. Kodeks ten raczej śmiało możemy utożsamiać z *Epistole Pauli* w spisie z 1110 r.⁶² Najbardziej wymowny jest tutaj fakt posłużenia się słowem *antiquus* w stopniu najwyższym. Następnym jest rękopis nr 211, którego pismo określono także jako *antiquissima scriptura*, a identyfikowany przez Ignacego Polkowskiego i Mariana Plezię z zachowanym dziś kodeksem sygn. nr 84 czyli *Capitulare* z r. 1110.⁶³ Z kolei wobec *Homilii Grzegorza Wielkiego* (nr 207 Inw. Bibl. Kap.) użyto już terminu *antiqua scriptura*, przy czym najprawdopodobniej jest to pozycja 28 według spisu z 1110 r. i obecny rękopis sygn. nr 44.⁶⁴ Ta sama nazwa występuje przy XII-wiecznym kodeksie

⁶⁰ Jego autografy zob. np. w rkp. Bibl. Jag. nr 335 f. II r., nr 337 f. II r., nr 535 f. I r. oraz zwłaszcza nr 258 f. 104 i n. Wszystkie te próby pisma pochodzą z r. 1495, kiedy Maciej z Szydłowa był rektorem. Stwierdzenie, iż należał on do nielicznej grupy profesorów krakowskich, w których piśmie widać oddziaływanie wzorów humanistycznych, poparte jest szerszymi studiami nad recepcją pisma humanistycznego w Polsce, prowadzonymi przez autora niniejszego artykułu.

⁶¹ Zob. Gasparri: *loc. cit.*, s. 35–36; Flodr: *loc. cit.*, Wardrop: *op. cit.*, s. 4 oraz np. inwentarze włoskie z XV w. — biblioteki księcia Borso Este w Ferrarze z r. 1467 i bazyliki św. Marka we Florencji (XV w.) — Gottlieb: *op. cit.*, s. 189–190 nr 548 i s. 199 nr 566. W źródłach polskich nazwa ta nie wystąpiła.

⁶² Zob. M. Plezia: *Księgozbiór katedry krakowskiej wedle inwentarza z r. 1110*, [w:] *Silva rerum*, Kraków 1981, s. 20.

⁶³ *Ibid.*, s. 28 oraz IBKap., s. 61–78 i s. 21 nr 212 — również identyczna nazwa pisma — „*Item libellus in parvum modum in pergamenno de antiquissima scriptura in quo continentur Canones apostolorum de ordinatione Episcopi, et multi alli Canones in asseribus nudis quercinis*”.

⁶⁴ Zob. Plezia: *loc. cit.*, s. 28 oraz IBKap., s. 20 i 98.

z utworami rzymskiego poety Klaudiana, przechowywanym dzisiaj pod sygnaturą 72.⁶⁵ We wszystkich tych przypadkach zatem — minuskula romańska — podobnie jak wcześniejsze odmiany gotyku, określana jest także jako *scriptura antiqua*, a tylko czasami wprowadzane jest wyróżnienie w postaci stopnia najwyższego — *antiquissima*. Różnicowania tego autor spisu nie czyni, jednak konsekwentnie i w rezultacie trudno wyrokować o jego przyczynach, choć najpewniej decydowało tutaj subiektywne odczucie, bazujące na własnej wiedzy i doświadczeniu. Porównując to postępowanie z przytoczonymi wcześniej przykładami zachodnioeuropejskimi, także i pod tym względem nie widać rozbieżności w polskiej praktyce nazewnictwa. Dla ścisłości należy jednak dodać, iż obok ogólnego określenia *littera antiqua* używano tam wobec karoliny nazwy o ścisłym znaczeniu *littera gallica*. Pod tym właśnie mianem na synodzie w Leonie w r.1090, w wyniku reformy liturgicznej Grzegorza VII, minuskula karolińska wprowadzona została do Hiszpanii.⁶⁶ Nazwa ta występuje również w czasach późniejszych, ponieważ powtarza się w XIV- i XV-wiecznych inwentarzach włoskich (biblioteka papieska — 1311 r. oraz księgozbiór Cosima di Medici — połowa XV w.).⁶⁷ Przymiotnik *gallicus* nie znalazł się tu chyba przypadkowo, gdyż wyraźnie nawiązuje do miejsca powstania tego pisma. Określenia *littera gallica* nie znajdujemy jednak na terenie Polski.

Przeprowadzone badania zdają się sugerować następujące wnioski. Termin *littera antiqua*, pojawiający się w źródłach polskich od połowy XV wieku, używany był u nas w takim samym znaczeniu, jakie w Europie zachodniej, posiadał co najmniej od schyłku XIII stulecia,⁶⁸ przy czym należy zastrzec, iż połowa XV w. w przypadku Polski wcale nie stanowi o jakimś opóźnieniu ani też nie jest datą ostateczną. Wynika ona bowiem z wciąż jeszcze niepełnego stanu rozpoznania naszych średniowiecznych inwentarzy bibliotecznych. Reasumując zatem, znaczenie omawianego tutaj określenia ustalić należy jako ogólną nazwę stosowaną dla wszystkich pism starszych, aniżeli używane w danym czasie. Ta starość była jednak pojęciem nader względnym, gdyż obejmować mogła równie dobrze kilkadziesiąt, jak

⁶⁵ IBKap., nr 242 i s. 147–152.

⁶⁶ Zob. Gieysztor: *op. cit.*, s. 114.

⁶⁷ Ehrle: *op. cit.*, T. 1, s. 29 nr 31 — „*Item unum librum parvum, i quo continentur offitium corporis domini, notatum nota gallica [...] et est in tabulis de ligno cohupertis de corio rubeo antiquo et habet duo clausoria*” oraz Gottlieb: *op. cit.*, s. 192 nr 566 — „*Biblia litteris gallicis antiquis, cooperta caelestina, fibulis argenti flor. 100*” i podobnie s. 195 nr 557, 558.

⁶⁸ W czasach karolińskich *littera antiqua* oznaczać mogła kapitalę — tak przynajmniej wynika z listu Loupa de Ferrièrs do Einharda z r. 836 (Loup de Ferrièrs: *Correspondance*, T. 1, (wyd. II), Paris 1964, s. 50).

i kilkaset lat. Być może nawet, *littera antiqua* pełniła funkcję swego rodzaju „pojemnika”, w którym umieszczano wszystko, łącznie z niewiedzą o konkretnych pismach. Potwierdzałby to fakt, iż nazwa nasza, gdy oznaczała pisma przedgotyckie, stosowana była zazwyczaj bez dodatkowych, uściślających określeń, jeśli nie liczyć rzadkich i bardzo ogólnych przecież przymiotników typu: *bona, pulchra, optima*. W przypadkach zaś, kiedy chodziło o pisma bliższe czasowo autorom inwentarzy bibliotecznych (w konsekwencji i lepiej im znane), wówczas posługiwali się albo terminami o konkretnym znaczeniu np. *littera parisiensis, bononiensis*, albo też opis pisma był o wiele dokładniejszy poprzez określenie jego rodzaju (*tekstura, notula*), wielkości (*littera grossa, parva*) i jakości (*littera pulchra, optima*).⁶⁹ Praktyka polska nie odbiegła zresztą i w tej kwestii od zwyczajów zachodnich. Uniwersalizm średniowiecznej kultury europejskiej dał więc znać o sobie również w zakresie nomenklatury pisma.

RÉSUMÉ

Dans l'article on réfléchit sur l'importance de la définition de „*littera antiqua*” dans une terminologie de l'écriture polonaise à l'époque du Moyen-Age. Dans la science polonaise on ne s'occupait pas des anciennes écritures et de leurs noms. Une base des recherches sont pour nous les inventaires de bibliothèques provenant de la IIe moitié du XVe s. qui ne sont pas, hélas, très nombreux. Il serait plutôt difficile de prévoir que le nombre de ces documents augmente dans l'avenir. Pour répondre à certaines questions comme celle de „*littera antiqua*” on en possède pourtant un choix suffisant. Dans notre étude comparative on se servait de quelques inventaires publiés en Europe occidentale. Le terme „*littera antiqua*” désignait l'écriture vieille ou au moins plus vieille par rapport à l'écriture employée à cette époque-là. Au XVe s. c'étaient des variantes antérieures de l'écriture gothique de même que la minuscule romane. Le terme de „*littera antiqua*” n'était jamais employé dans le sens de l'écriture antique. L'analyse comparative prouve, en plus, que la signification de „*littera antiqua*”, répandue en Pologne, ne diffère aucunement de la terminologie pratiquée en Europe occidentale au XIVe et XVe s.

⁶⁹ Por. w IBKap. opisy tych pozycji, w których występuje nazwa „*littera antiqua*” (np. nr 26 i in.) z tymi kodeksami, gdzie jej nie użyto (np. nr 4, 5, 23, 25, 30, 34, 46 i in.).